

19. Черепнин Л. В. Очерки истории исторической науки в СССР./Под ред. М. В. Нечкиной. М., 1963. Т. 3. С. 260.

20. Рубинштейн Н. Л. О путях исторического исследования.//История СССР. 1962. № 6. С. 92.

Л. С. ПОХИЛА

КУЛІШ ОЧИМА М. ДРАГОМАНОВА

Питання про взаємовідносини між М. П. Драгомановим та П. О. Кулішом — видатними українськими мислителями, діячами національного відродження України тривалий час не повертало до себе уваги дослідників, джерельна база для вивчення цього питання, в якій на першому місці стоять твори М. Драгоманова та П. Куліша, особливо рецензії М. Драгоманова на твори П. Куліша¹, значно поповнилась внаслідок публікації на рубежі XIX—XX ст. листування між ними та різними іншими громадськими та культурними діячами². В 30-х роках О. Лотоцький знайшов в особистому архіві М. Драгоманова та надрукував 36 листів до нього П. Куліша³. Це суттєво розширило джерельну основу вивчення даної теми.

Можна виділити кілька аспектів в оцінці М. Драгомановим творчої та громадської діяльності П. Куліша. Це—оцінка історичних поглядів П. Куліша, його поглядів на шляхи українського національного відродження та визначення ролі П. Куліша в цьому процесі.

Серед історичних праць П. Куліша М. Драгоманов високо цинив його статтю «Перший період козацтва од його початку до ворогування з ляхами»⁴, яку він вважав «однією з найліпших наукових праць, які писано по історії України!»⁵. Він вважав за необхідне захистити від ніщивної критики з боку багатьох українських діячів історичну монографію П. Куліша «Историю Воссоединения Руси», показавши не тільки її слабкі сторони, але й позитивні здобутки⁶.

Принципові непогодження викликали у М. Драгоманова стаття П. Куліша «Козаки по отношению к государству и обществу»⁷ та історична монографія П. Куліша «Отпадение Малороссии от Польши», якій він відмовляв в історичності⁸.

В статті «Чудацькі думки про українську національну справу», оглядаючи стан національних справ в Україні в контексті європейської історії та пропонуючи свою програму національного розвою українців, М. Драгоманов зупинявся на стані розвитку української історичної науки. За-

стерігаючи проти переоцінки вартості національного фактору в минулому та сучасному житті України, він вказував на безпорадність деяких українських істориків у визначенні історичної ваги козацтва в історії. Серед прикладів він наводив погляди П. Куліша — «одного з найбільших наших національників і козалибів», який «став дуже гостро нападати на наше козацтво, називаючи його чистим розбишацтвом, похваляти польських панів, що не хотіли терпіти козацтва, Петра I й Катерину II, що зруйнували Січ, й т. ін.»⁹. М. Драгоманов вважав, що причиною таких історичних оцінок П. Куліша було те, що «він, як звичайно наші вчені, огляда нашу історію без порівняння з історією других народів»¹⁰. Методом П. Куліша, зазначав він, в історії західноєвропейських народів можна віднайти факти і довести, «що всі корпорації й класи — рицарі, міщани, студенти, навіть монахи, а нарешті й інституція королів — були розбишаки і всі революційні рухи, як і державні війни, були розбоями»¹¹. На жаль, відзначав М. Драгоманов, українські історики не змогли виставити проти позиції П. Куліша ніяких інших доказів, окрім лайки. «Безпірно, — робив висновок М. Драгоманов, — П. Куліш переселив і наговорив багато зовсім чудного, та все-таки зміна його поглядів свідчить, по крайній мірі, про те, що настав уже час, коли не можна цінити історію нашої України з погляду одного, та ще й хвиливого стану людності, ні навіть з погляду тільки національного, а надто перемішаного з православним; що треба оглянути історію нашу сукупно в усі її доби... Зложити правдивий суд над усіма ваганнями цих всіх справ у нашій історії можна тільки рівняючи її з історією других народів Європи...»¹².

Цей програмний підхід до вивчення історії М. Драгоманов ще ширше обгрунтував в своїй рецензії на листування П. Куліша з Й. Крашевським та М. Павликом. На його думку, П. Куліш відступив від «строго наукового методу «із-за кількох «хиб» в його «філософії історії України»¹³. Перша з них та, що П. Куліш «оберта історію в якусь судебну палату, в котрій процеси історичні, майже цілком фатальні, розбираються по певному юридично-моральному кодексу, маючи абсолютну вагу на всі віки і народи»¹⁴. Друга — «Куліш (як звичайно історики Русі) судить пригоди нашої країни окремо од всесвітньої історії і без порівняння з історією других народів»¹⁵. М. Драгоманов, таким чином, був єдиним серед критиків П. Куліша, хто розглядав оцінки П. Кулішем історичних подій у безпосередньому зв'язку з його узагал-

нюючими історіософічними позиціями, а не зводив пояснення їх тільки до впливу польської історіографії, як це робили інші його сучасники.

М. Драгоманов намагався визначити значення творів П. Куліша у вивченні історії українського козацтва. Тільки еволюційний підхід, на його думку, та огляд історії козацтва в порівнянні з історією інших народів дасть змогу вчинити «правдивий суд» над козацтвом, «над його вартістю й хибами», «над причинами його смерті», «над тим, що воно залишило по собі цінного в нашому народі, котре може ще дати свій плід, а що в ньому є такого, котре треба просто «здати в архів» і признати навіть шкідливим для поступу»¹⁶. З такого погляду критична перевірка П. Кулішем козакофільської історії України, розвінчання ним ідеалізації ролі козацтва і українського простолюду в історії була, на думку М. Драгоманова, корисною, могла в певній мірі прислужитися подальшому розвитку історіографії, підштовхнути до критичного перегляду ряду історичних оцінок, що устоялися¹⁷.

Були розбіжності між М. Драгомановим і П. Кулішем і в оцінці українсько-польських відносин у XVI — першій половині XVIII ст., у визначенні передумов відпаду України від Польщі, прилучення її до Росії та наслідків цих історичних подій. М. Драгоманов відмічав, що П. Куліш у ворожнечі українців і поляків «винив більш усього попів, — латинських, як і православних, — а потім ще більше козацтво і чернь українську, — за панство ж польське він оступається, як за елемент культурний»¹⁸. М. Драгоманов заперечував релігійний фактор як вирішальний у цих подіях. Він врахував геополітичні передумови: Польща — держава Балтійського басейну, Україна — Чорноморського. Польська шляхетська нація гнітила українську селянську. Українська — демократична культура неодмінно мусила вступити у боротьбу з аристократичною культурою поляків як воюють «скрізь плебс і аристократія, котрі мають економічні інтереси»¹⁹.

М. Драгоманов відкидав тезу П. Куліша про руйнівну роль українського козацтва та простолюду в часи як до відокремлення України від Польщі, так і після прилучення її до Росії. «Царська самоволя заїла вольності українські»²⁰, — писав він у своїй статті «Пропаший час». Нова неволя спричинилася тому часу, який знався в українській історії руйною. Це був пропаший час для українського народу, його культури.

Позиції П. Куліша та М. Драгоманова дуже зближувалися, коли йшлося про подальші шляхи розвитку української спільності, проблеми національного відродження України. Вони обидва були противниками насильницьких методів в історії. Так, для П. Куліша мірилом прогресу був не тільки поступ до рівності, яку він розумів як «громадську рівновагу», яка б дозволяла «людині потужної голови і ручого плеча знятись із грязі хочби й у князі»²¹. Для нього, був важливим і спосіб досягнення цього. П. Куліш, як і М. Драгоманов, виступав проти будь-якого пролиття крові. Для нього шлях культурного поступу був єдиним і правильним шляхом. В концепції національного відродження М. Драгоманова культурна праця тісно пов'язувалася з політичними вимогами. Він писав: «...теперішнім революційним оружжем є голодова картка на виборах (підкреслено М. Д.). Будьте спокійні: вона культури не знищить!»²². Він обґрунтував свої погляди на необхідність тісного поєднання культурної праці з політичною програмою українського національного відродження. І хоча П. Куліш не поділяв цих поглядів М. Драгоманова, але назвав його «Чудацькі думки про українську національну справу» — «політично спасеними» (підкреслено П. К.)²³.

М. Драгоманов схвально оцінював роль П. Куліша у розвитку національної самосвідомості українського народу. За часи П. Куліша боротьба за Україну була перш за все боротьбою за окремішність та самотність української мови, культури, їх вільний розвиток.

В «Листах на Наддніпрянську Україну» М. Драгоманов нагадував, що саме П. Куліш першим почав писати критичні, наукові та популярні статті з історичної тематики українською мовою. Увагу М. Драгоманова привертала думка П. Куліша про «простонародність» в українській літературі. Він поділяв думку П. Куліша про те, що «простонародність» — «не сором, а сила сієї словесності»²⁴, особа прикмета серед інших літератур. М. Драгоманов зізнався, що така ідея була в свій час і його мрією: виробити літературу з народної мови, яка б виражала інтереси «найбільшої маси людності нашого краю» і в той же час була б пронизана найвищими ідеалами європейської цивілізації²⁵. Оригінальні українські твори П. Куліша, «непростонародні по сюжетах» дуже вбагачали, зазначав М. Драгоманов, українську літературну мову. Виступаючи проти вузько-національної обмеженості української літератури, він відмічав, що, перекладаючи П. Куліша

на українську мову творів У. Шекспіра, Д. Байрона та інших класиків світової літератури, найбільш вдалі серед інших, розширяють «українську літературу за границі простонародності»²⁶.

Велике значення надавав М. Драгоманов подвижницькій діяльності П. Куліша над перекладом на українську мову Біблії. Це була постійна тема листування П. Куліша з М. Драгомановим. «Моя справа така,— писав П. Куліш М. Драгоманову,— щоб виробити в Біблії рідну мову...»²⁷.

Він часто звертався до М. Драгоманова за порадами щодо іноземної літератури з біблійстики, одержував від нього книги, замітки. У своєму листі від 27 березня 1895 р. він писав М. Драгоманову: «...коли б не Ви, не було б **такого** (підкреслено П. К.) перекладу Біблії, який буде тепереньки...»²⁸.

Дуже влучно про значення діяльності П. Куліша для національного розвою українців висловився М. Драгоманов у листі до М. Павлика, який запитував у нього, що він думає про погляди та діяльність П. Куліша. М. Драгоманов писав: «...ви трохи пересолили, сказавши що К(уліш) не вірить в силу самого народу. Він тільки покручено говорить,— бо йому памороки забили пророки,— а все-таки він один з українофілів б'є в точку — **всесвітньої, людської культури** (підкреслено М. Д.),— котра підніме наш народ»²⁹. Така оцінка ролі автора «хутірської філософії» — П. Куліша М. Драгомановим була досить прикметною. М. Драгоманов вперше виявив у його поглядах сучасників П. Куліша і навіть більшості дослідників його творчості. М. Драгоманов відносив погляди П. Куліша до «українського широко демократичного напрямку Шевченка, Костомарова...», що був далеким від релігійної і національної виключності»³⁰.

Таким чином, серед сучасників П. Куліша, більшість яких неприхильно ставилось до його творчості, М. Драгоманов зумів оцінити позитивні заслуги П. Куліша на ниві української культури. Незважаючи на численні розбіжності в їх історичних та громадсько-політичних поглядах, П. Куліша і М. Драгоманова єднала велика ідея служіння Україні.

ПРИМІТКИ:

1. Українець. Літературні звістки//Правда. 1874. Ч. 20—21. С. 869—871; (Драгоманов М.). «История Воссоединения Руси» П. Кулиша//Киевский телеграф. 1875. № 32; Погаяд М. П. Драгоманова на українську історію (його стаття по поводу переписки д. Куліша з Крашевським і Павликом)//Народ. 1895. № 17. С. 263—268.

2. Письма Кулиша к И. Ф. Хильчевскому (1856—1875)//Киевская старина. 1898. Т. 60. № 1. С. 84—149; Драгоманов М. Листи до Івана Франка і інших. 1881—1886. Львів. 1906; Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. Чернівці. 1911; Возняк М. Останні зносини П. Кулиша з галичанами (з додатком його листування з М. Павликом)//Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка. Праці історико-філологічної секції. Львів. 1928. С. 165—240 та ін.

3. Лотоцький О. П. О. Куліш та М. П. Драгоманов у їх листуванні. Прага. 1937.

4. Куліш П. Перший період козацтва од його початку до ворогування з ляхами//Правда. Львів. 1868. Ч. 1—17, 25—35.

5. Погляд М. П. Драгоманова на українську історію. С. 264; Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну//Грінченко Б., Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу. К., 1994. С. 266.

6. (Драгоманов М.) «История Воссоединения Руси» П. Кулиша//Киевский телеграф. 1875. № 32.

7. Погляд М. П. Драгоманова на українську історію. С. 266.

8. Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. Т. VII. С. 189—190.

9. Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу//Вибране... мій задум зложити очерк цивілізації на Україні. К., 1991. С. 490.

10. Там само.

11. Там само.

12. Там само.

13. Погляд М. П. Драгоманова на українську історію. С. 263—264.

14. Там само. С. 264.

15. Там само.

16. Драгоманов М. Чудацькі думки... С. 490.

17. (Драгоманов М.) «История Воссоединения Руси» П. Кулиша//Киевский телеграф. 1875. № 32.

18. Погляд М. П. Драгоманова на українську історію. С. 263—264.

19. Там само. С. 264.

20. Драгоманов М. Пропаший час. Українці під Московським царством (1654—1876)//Вибране... мій задум зложити очерк цивілізації на Україні. С. 574.

21. П. Куліш про свою справу з поляками//Народ. 1892. Ч. 24. С. 248.

22. Погляд М. П. Драгоманова на українську історію. С. 267.

23. Лотоцький О. П. О. Куліш та М. П. Драгоманов... С. 8.

24. Драгоманов М. Антракт з історії українофільства (1863—1872).

25. Його ж. Листи на Наддніпрянську Україну. С. 260.

26. Там само. С. 226.

27. Лотоцький О. П. О. Куліш та М. П. Драгоманов... С. 11.

28. Там само.

29. Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. Т. VII. С. 106.

30. Драгоманов М. Антракт з історії українофільства. С. 208.